

Науковий вісник Чернівецького університету імені
Юрія Федьковича: Історія. – № 1. – 2019. – С. 48–55.
History Journal of Yuriy Fedkovych Chernivtsi National
University. – № 1. – 2019. – pp. 48–55.
DOI <https://doi.org/10.31861/hj2019.49.48-55>
hj.chnu.edu.ua

УДК 94(477.82)«185/189»:316.347

© Світлана Шульга (Луцьк)

ЕТНІЧНИЙ ПРОСТІР ВОЛИНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX ст.: ПОГЛЯД ВОЛИНСЬКОГО ЧЕХА

Досліджуються его-документи волинських чехів, на основі яких розглядаються процеси формування відносин колоністів та місцевого населення, українців, німців, євреїв, поляків, росіян. Увага зосереджується на засобах самоідентифікації колоністів як представників чеського етносу.

Ключові слова: Волинь, імміграція, волинські чехи, ідентичність.

Svitlana Shulha (Lutsk)

VOLYN ETHNIC SPACE OF THE SECOND HALF OF THE XIXTH CENTURY: THE VIEW OF VOLYN CZECH

Abstract. The article deals with the process of adaptation of the Czech population to the conditions of the nonethnic society of Volyn guberniia in the second half of the nineteenth century. This process took place through the conclusion of interethnic relations. Ego-documents (biographies, memoirs) of the Czechs, who re-emigrated in 1946-1947, served as a source of research. The author comes to the conclusion that the self-identification of the Czech colonists took place on the basis of the comparison of “myself” with “other”, giving “self” positive features as opposed to “another”. The Czech colonists favorably treated to the Russian authorities, as a result of Slavophile sentiments and a government policy to facilitate resettlement, which was being designed for local government and landowner-Russian. However, the protective policy of the Russian authorities was transformed into a restrictive in the cultural and educational sphere of the life of the Czech settler, which led to dissatisfaction with the colonists. Therefore, the negative characteristics of relations with the Russians are contained in memoirs. Pole-landowner perceived the colonists as “kholop”, so there were misunderstandings between them. However, it soon became clear that the level of agriculture, education and the life of the Czechs far superior “kholopskyi”. The Czechs entered into official relations because of the need for the registration of land acquisition documents with Polish landowners. Further rapprochement with this ethno-community took place in the interwar period. The closest contacts of the Czechs coincided with the Ukrainian peasants who perceived the colonists at the beginning of their settlement cautiously-biased, later-taking experience, in a friendly manner. Relationships with other ethnic communities (Germans, Jews) formed as cautiously-biased and concerned mainly the functioning of the economy.

Keywords: Volyn, immigration, Volyn Czechs, identity.

Чеська імміграція на Волині протягом вісімдесяти років продемонструвала повчальний, унікальний спосіб виживання порівняно нечисельної етноспільноти в умовах поліетнічного та поліконфесійного соціуму, відтак зберегла та доповнила риси чеської етнічної ідентичності регіональними. Основою нашого дослідження стали мемуари волинських чехів, віддруковані у збірках та окремими виданнями, розміщені як інтернетпублікації, опубліковані як записи усних спогадів волинських чехів.

Питання міжетнічних зв'язків у пограничному регіоні, яким була і залишається Волинь, є широким полем сучасних наукових досліджень. Сучасні історики (Я. Вацулік, М. Бармак,

* д.і.н., доцент кафедри всесвітньої історії Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки.

PhD in History, Associate Professor, Department of World History, Eastern European National University Lesya Ukrainka.

orcid.org/0000-0003-3910-8169

Email: s.shulga@ukr.net

В. Надольська, З. Ненашева, Ю. Поліщук, Н. Щербак, ін.) розглядають згадану проблему переважно через призму етносоціальної політики, що її реалізували державні режими на теренах Волині упродовж XIX–XX ст.¹ Разом з тим імміграція чеського землеробського населення на терени Волинської губернії у 60–70-х рр. XIX ст., надання російським урядом чехам низки пільг викликало неоднозначну реакцію місцевих мешканців-українців, поляків, росіян, євреїв. Це спонукало чехів до пошуку засобів комунікації з ними, що й стало метою нашого дослідження, а завданнями – аналіз его-документів, які репрезентують погляд чеського поселенця на стосунки із місцевими мешканцями – представниками різних етнічних груп, що разом з тим, є презентацією себе як чеха.

Свідчення про імміграцію чехів на Волині репрезентують кілька наративних дискурсів: перший – це спогади власне тих чехів, які протягом названого часу (др. пол. XIX – перша пол. XX ст.) перебували в дорослому віці (Я. Мартінек Ст.). Другий дискурс – спогади волинських чехів, які народилися на Волині та прожили тут дитячі і юнацькі роки (М. Шеретюк, В. Бразда, В. Тенглер, Е. Тенглер, Г. Взніцка-Гоужвіцова). Третій – це наратив тих волинських чехів, які передають спогади своїх предків (О. Луковець). Ми використали також спогади українців, які жили поруч із чехами на Волині. Кожний із наративів має свою специфіку, передає відомості про проблему міжетнічного спілкування/протистояння в особливий спосіб та створює можливість простежити, як складалися відносини громади чехів із поліетнічним волинським оточенням у другій половині XIX ст., першому періоді імміграції чехів на Волині.

Ми виходимо з того, що процеси міжетнічної комунікації – це, перш за все, формування етнічної ідентичності кожної із етнічних груп у поліетнічному волинському соціумі другої половини XIX – середини XX ст. Усвідомлення своєї окремішності індивідом або групою, зокрема і волинськими чехами, таким чином, відбувалося шляхом зіставлення себе з «іншими», відокремлення «себе» від «чужого», що з часом набувало/не набувало окреслених рис самоідентифікації. Російська дослідниця Л. Репіна підкреслює, що «опозиція «свои-чужие» складається на різних рівнях, в частности, в обыденной жизни она возникает на основе коммуникативных критериев, подразумевающих возможность установления общения (языка, внешности, одежды, манер поведения)».² З іншого боку, процеси самоідентифікації чехів відбувалися в умовах глибоких етносоціокультурних та політичних трансформацій, що супроводжувалося асиміляційними заходами від доби Російської імперії і до періоду радянського тоталітарного режиму.

Першими спогадами є враження чехів про Волинь, про купівлю землі та перші роки життя на її теренах. Російська влада була зацікавлена у колоністах, особливо слов'янах-чехах, за допомогою яких можливо було протиставити/витіснити польське католицьке середовище. Водночас чеські селяни були зацікавлені у купівлі землі, яка значно здешевіла після польського повстання 1863 р.³ Проте Волинь не була їм відома і уявлялася внаслідок наполегливої агітації казковим, багатим краєм, про що пише О. Погребняк у статті «Феномен «волинських чехів» у сучасній чеській літературі: дискурс національної ідентичності (на матеріалі роману Еди Крісеової «Котячі життя»)»⁴ та згадують самі переселенці.⁵

Агітація до імміграції мала і зворотний бік. Так, Барбора Говоркова з Кутної Гори розповідала, що її подруги в Богемії підсміювалися: «Барушко, ти поїдеш у Росію, де воші літають і вовки заглядають у вікна?»⁶, що опосередковано відображало позицію правлячих кіл імперії Габсбургів та їх протидію імміграційним настроям чеського селянства.

Шлях чехів на Волинь лежав до Бродів залізницею, а далі – хто як: багатші купували коні, інші – складали пожитки на повозку і рухалися пішки, були й такі, що запрягали собак у возики. Тому українці «зі зла» і говорили: «На собаках приїхали, на собаках і поїдете». Переселенню передували відвідини Волині посланцями, які оглядали маєтки «на продаж» та домовлялися про їх купівлю. До прикладу, так було із маєтком Корнелії Омецінської-Кур'єрової в Урвені, Карла Радзивиля в Квасилові,⁷ маєтком Семидуби поміщика Залеського, у поміщика Вронського придбали с. Будераж, у поміщиці Левицької – маєтки Ульбарів та Мирогощу.⁸ У 1880 р. чехи набули маєток поміщиці Ольги Браунштейн в селі Околек (нині – с. Окілок Житомирської обл.) та розподілили його між 19 господарями.⁹

Землю купували «у складчину» та дробили відповідно грошовому внеску кожного. Антонін Соляр, іммігрант із Мирогощі, згадує, що «земля була помірно дешевою ніж у Чехії, по 10 –

15 крб. за гектар (?), та згодом дорожчала». ¹⁰ Село Молодава (нині – с. Молодаво Рівненської обл.) заснували чехи, їх представник Гусак придбав у місцевого поміщика 535 десятин ріллі, луків та лісу, які пізніше поділили між собою поселенці. ¹¹ Мікулаш Шеретюк в «Хроніці Чеського Квасилова» говорить про розподіл землі та переділ панського будинку і господарських споруд: «Перший рік господарювали разом. Потім розділили за кількістю придбаної землі. Цілий Квасилів у виміру 1500 моргів (900 га) і 500 моргів лісу (300 га) був куплений за 36 000 рублів. За вимір землі колоністи заплатили 600 рублів». ¹²

Формування взаємовідносини чеських колоністів із місцевим населенням, поміщиками-поляками, поміщиками-росіянами, селянами-українцями, німцями, поляками проходило саме через досвід оселення, укладання купівельних угод, розподіл землі, заснування обійсть, початків виробничої діяльності тощо. Зв'язки склалися протягом довгого часу, їх характер залежав від рівня спілкування (господарство, побут, судові справи, шкільне навчання тощо), менталітету сторін, рівня освіченості, психологічного налаштування, професії тощо. Комунікація із соціумом водночас впливала на процеси самоідентифікації та адаптації колоністів.

Найпершою проблемою колоністів при оселенні стала купівля землі та закріплення її у власність. Після укладання угоди про купівлю землі поселенцям не завжди вдавалося отримувати «купчі грамоти» (документ на право власності), тому почалися «тяжби» між поселенцями-чехами та власниками землі, переважно поляками, про що свідчать спогади реемігрантів та архівні документи. ¹³ Про придбання маєтку у польського власника (с. Гульча, нині – Гільча Рівненської обл.) розповідає Ян Мартінек Ст.: «...пані, яка продала [помістя], не знала добре, чи багато має лісу, луків і ділянок землі, плану в неї також не було. Наймали землеміра ... План зображував... 1350 десятин». ¹⁴ В інших випадках поміщики зволікали з оформленням документів, приховували борги, покладені на майно, або судові зобов'язання тощо.

Звичайно, не лише із власниками-поляками складно було домовитися, але і в самій громаді чехів також фігурували суперечки, оскільки спільнота колоністів диференціювалася за майновою, територіальною, соціальною, конфесійною ознаками: «...Тепер, коли потрібно було ділити і кожний згідно зі своїм внеском мав отримати свій наділ... бачили, що... про взаємні стосунки не можна думати й господарювати неможливо». ¹⁵ «Яка та чеська земля мала, а скільки різних звичаїв, говірок, одягу і яка різна поведінка, мораль, професії», – зазначає Ян Мартінек Ст. ¹⁶

Отож, першими контактами колоністів на Волині були комунікації із поляками-власниками. Думки місцевих поміщиків про чехів-колоністів Я. Мартінек подає так: «Місцева шляхта, власники великих і малих маєтків, цьому розмаїттю дуже дивувалися, коли порівнювали нас зі своїми колишніми «холопами». Були пересвідчені, що і ми такі самі «холопи», хоч в очі нам і не казали. Дивувалися, що багато чехів є досить освіченими, володіють кількома мовами, уміють пристойно поводитися, співати, грати на піаніно, танцювати; не були, як вони, виховані в неробстві й на паркеті, але вони спостерігали, що прибульці були все-таки менш витонченими. ...Деякі переселенці здавалися зовсім простакуватими, яких і зрозуміти важко. Такі відмінності... справді були, і стороннє око, яке із задрощів шукало в тих відмінностях причину для вад, її легко знаходило. Але найбільше за все дивувалися, що того, хто вчора веселився і танцював, на наступний день можна було зустріти в полі із плугом, у лісі з дровами чи в хліві біля гною. Таку несумісність довго при своєму обмеженому світогляді не могли зрозуміти, оскільки, за їх переконанням, працювати було ганебно». ¹⁷

Поміщики оцінювали чехів з початків імміграції як і місцевих селян, пише Я. Мартінек, «порівнювали нас зі своїми колишніми «холопами». ¹⁸ А отже, можливо було вчиняти з ними як із своїми кріпаками, бо вони ж «простакувати». Проте, «хоча кожний мешканець був зайнятий щоденною працею, не втрачав можливості в досягненні своєї мети: ...підтвердження угоди про купівлю», ¹⁹ а отже наполегливість колоністів у правовому закріпленні своїх прав змушувала поміщика поступитися. Тому уявлення поміщика про чеха-колоніста як про українського селянина поступово змінювалося: колоністи – це ті ж холопи, але, на противагу українцям. Отож, автор спогадів мимоволі, але ствердно виокремлює себе-чеха від місцевого українця, наділяючи «свого» саме тими рисами, які не властиві українцю.

Важливо зауважити, що у спогадах Я. Мартінека сприймання поміщика-поляка і поміщика-росіянина, який персоніфікувався колоністами як представник влади, різниться. Поляки-шляхтичі

не погоджувалися на «обмір полів» (рос. – разверстаніє) тому, що, на думку оповідача, поляки боялися обмірів, які могли виявити відсутність документів на право володіння землею. «Шляхтичі-поляки через нашу симпатію до росіян (Авт. – до влади) нас ненавиділи, про людські очі відносилися до нас як наші друзі, а насправді раділи кожній нашій невдачі».²⁰ А далі у спогадах міститься влучна характеристика: «Міг бути поляк дуже добреньким, однак йому не вірили».²¹

У мемуарах чехів-реемігрантів простежуємо і лінію стосунків «чехи-російська адміністрація та поміщики». Поряд із визнанням прихильності до влади, яка надала їм можливості до оселення («уся надія була на губернатора Грессера» при захисті їхніх інтересів; коли судові справи затягувалися «через свою наївність хотіли послати делегацію до царя»), Я. Мартінек водночас подає саркастичні характеристики невігластва російських поміщиків: «...ніхто з інтелігентних та освічених росіян не мав уявлення про укрупнення земельних ділянок та, нарешті, не надавав тому такого значення, як ми, чехи».²² Автор називає представників влади «розманіженими адміністраторами», вважає їх малоосвіченими: «...багато нижчих чиновників не знали, що ми слов'яни і так говоримо з ними про наші слов'янські взаємини...». А далі мемуари вміщують вже зауваги про розчарування переселенців у владі та слов'янофільстві: «Таким чином, ми зразу були у своїй довірі до братів-слов'ян і в наших намаганнях гірко розчаровані».²³

Побіжно варто зауважити, що чеські поселенці були тим лояльним соціальним елементом, що власне своєю присутністю послабляв польське господарське, культурне, політичне домінування, а отже саме з огляду на це викликав «прихильність» та зацікавленість російської влади.

Важливу роль у стосунках із місцевою владою відіграв освітній рівень колоністів. Як зазначають реемігранти, серед колоністів було чимало письменних людей, однак вони знали лише чеську і німецьку мови. Саме їх обирали старостами, представниками громади, вчителями. Школа, яка будувалася чехами при облаштуванні колоній, потребувала вчителя, який володів би і навчав чеською мовою. Це була першочергова турбота чехів.²⁴ Мовна проблема у налагодженні міжетнічних стосунків на початках імміграції існувала і була іноді достатньо гострою, оскільки мовний бар'єр заважав у спілкуванні колоністів, насамперед із чиновниками. Як згадує Я. Мартінек, «повсюди в сімдесятих роках вживалася польська мова. Кожний, хто хотів, щоб його вважали хоч трохи інтелігентом, розмовляв польською. Селяни розмовляли українською. Євреї, цей барометр сили, розмовляли тільки польською, а російською, певне, жоден з них. Вивчити російську було досить важко, лише зрідка було когось чути, хто розмовляв російською, навіть православні батюшки розмовляли тільки «малоруською» та польською мовами».²⁵

У 70 – 80-х рр. XIX ст. влада посилює русифікаційні заходи. Школи підпорядковано у 1887 р. Міністерству освіти, як наслідок переведе на російську мову навчання.²⁶ В адмініструванні та суді використовується виключно російська мова. Отож, у спогадах Я. Мартінека читаємо: «Чеське вухо повинно було відразу розуміти три близькі між собою мови, а за потреби досить роздільно вміти їх розпізнавати, коли виникає необхідність говорити польською, українською або російською. То було для наших краян, звиклих управлятися з плугом чи ремеслом, завданням досить складним. Поляка і українця дещо розуміли, трохи здогадувалися, але російською не розуміли жодного слова. Коли була потреба щось розповісти, чех допомагав собі всіма мовами... новоприбулі чехи, чуючи таку мову, дивувалися, як краєнин вивчив швидко російську, оскільки ні сам, ні той, кому розповідали, не розуміли жодного слова».²⁷ Галина Возницька-Гужвіцова згадує: «Дома говорили бабичка з дедечеком по-чеськи, з нами – мішаною чесько-польською мовою».²⁸ Марія Стукалова (Заславська) зазначає: «Ми усі говорили чеською мовою, чехи – українською...».²⁹ Сам Ян Мартінек згадував про свої мовні знання, що польську знав добре, вивчав російську мову з книг, читав книги і розумів, але на практиці, «коли траплялося розмовляти з росіянином, не розумів жодного слова і він мене дуже мало».³⁰ Інтернетпублікації на сайті Союзу волинських чехів доводять, що у сучасній Чехії «волиняки» до сьогодні користуються у побуті українськими словами та назвами (boršt, golubce, pigošku, nalesniky, vědýrko, butli, patelna). Можемо констатувати, що комунікації із українським населенням чехи потребували найбільше, добре володіли і польською мовою.

Найближчим оточенням чехів були селяни-українці. Селяни лише у 1861 р. отримали волю, перебували в залежному стані; рівень їхньої освіти був значно нижчий, а традиції землеробства архаїчні (трипілля, застарілі знаряддя праці тощо). Вацлав Біжовський говорить, що чехи сподівалися на теплу зустріч від українців, адже «ми брати-слов'яни». Натомість українці зустріли їх неприязно,

проте: «...початок був дуже складним, але далі рік у рік ситуація покращувалася...».³¹ Українським селянам було чого побоюватися: чехи, на їхню думку, – багаті, бо купували землі, а вони не могли, бо не мали коштів. Чехи купували родючі і дорожчі землі, а отже вони – пани. Виникали проблеми із поділом селянських угідь і земель колоністів, про що свідчать архівні документи, зокрема судові.³² Зовні чехи з їх традиційними «кабатами» та «кльобуками» більше нагадували українцям шляхтичів, аніж селян. Окрім того, чех становив конкуренцію для багатих українців-ремісників, торговців, що особливо простежувалося у період модернізаційних змін. Тому, очевидно, підстави для конфліктів були.³³

З погляду чеха, «селяни – холопи», «селяни є досить консервативними, нововведень не люблять, мусимо признати, що місцеві селяни мали свій світогляд...» (Я. Мартінек). Нові технології обробітку землі, що їх застосовували чехи, «принесли селянам на початку ряд невигод».³⁴ Односелець Я. Мартінека Йозеф Говорка наголошує, що «була ще одна причина, яка відділяла селян від чехів – то був звичайний страх неграмотних і простих людей перед чужинцями. Якщо чех проїжджав через українське село, закривалися в хатинах віконця, щоб не наврочив, не «поробив» дитині. Ті страхи, проте, досить швидко зникли».³⁵ Непорозуміння, яких було достатньо на початку оселення чехів, з часом вирішувалися, про що наголошують реемігранти.

Особливі стосунки чехів склалися із євреями, яких на Волині другої половини XIX ст. нараховувалося 13% від усієї кількості населення.³⁶ Як зазначають чеські автори, чехи мали тісні контакти з євреями головню в господарській діяльності, але не у культурно-освітньому просторі. На початку оселення євреї-торговці користувалися необізнаністю чеських колоністів, проте помічали значно вищий рівень їх господарювання й співпраця налагоджувалася. Наприкінці XIX ст. чехи не тільки склали конкуренцію у торгівлі та броварстві, але й витіснили їх із галузі. Про партнерські відносини в господарстві може свідчити і той факт, що під час окупації (1941-1944) євреї знаходили допомогу у чехів.³⁷

Зазначимо, що на Волині другої половини XIX ст. чисельними були колонії німців, кількість їх неухильно зростала до десятих років XX ст. Тому, вочевидь, простежуються зв'язки із німецькими колоністами. Ще у 60-х рр. XIX ст. на початку імміграції в чеській газеті «Pokrok» можна було прочитати: «...якщо ми не купимо волинську землю, то її куплять німці, а ми залишимося біля розбитого корита».³⁸ Проте в силу замкненості громадського, господарського, релігійного життя тісних контактів з німцями чехи не могли налагодити. Ставлення до німецького населення у чехів було обережно-упередженим, тоді як до місцевих українців – швидше зверхньо-дружнім. Серед німецьких колоністів було багато ремісників, тому вони нерідко оселялися в колоніях чехів, про що нагадує Анна Гончарова. В Гульчі Чеській жила змішана родина ткачів Вацлава і Анни Урбан (Блассел), – жінка не розмовляла чеською, а їхні діти повністю асимілювалися і не знали німецької мови, народилися та жили серед чехів.³⁹

Змішані шлюби (переважно із поляками та українцями), зазначимо, були нерідким явищем, особливо в тих поселеннях, де чехи склали меншість. Найбільша кількість таких шлюбів спостерігалася у міжвоєнний період.

Порівнюючи себе з «іншими», чехи вирізняли себе у новому соціумі, зіставляючи спосіб господарювання, звичаї, характер, мову, на основі чого й склалися стосунки із представниками окремих етносів. Очевидно, що «свій» образ чеха-поселенця наділявся позитивними рисами. Себе чех визначав як доброго господаря, а свій спосіб господарювання – прогресивним: «Чех легко йшов за плугом, запряженим тільки парою коней»; «чеський плуг учинив великий переворот у сільському господарстві Росії, зокрема у Волинській губернії, куди зразу з плугом прийшов вчитель господарства – чех»; чехи – працьовиті, витривалі, мужні люди, хоча переважно і бідні. Такі характерні, позитивні риси, якими наділяли себе чехи, дозволили їм зберегти етнічну ідентичність, уникнути асиміляції.

Отож, мемуари волинських чехів репрезентують широку картину процесів адаптації громади чехів через налагодження зв'язків із новим багатоетнічним соціумом. Через спогади, які демонструють переживання цілого періоду життя чехів на Волині, є можливим вивчення процесів у широкому соціумі, взаємозв'язків між окремими його групами. Чеський колоніст опинився у складній ситуації налагодження зв'язків із такими групами, що мали різні інтереси, соціальні ролі, ментальності, та зумів вижити і вибудувати толерантні стосунки із соціумом в умовах імміграції.

¹ М. Бармак, *Німецьке, чеське та єврейське населення Волинської губернії (1796–1914 рр.)* [German, Czech and Jewish population of Volyn guberniia (1796–1914).], Тернопіль, 1999; Я. Вацулік, *Історія волинських чехів/пер. з чес. Ярослав Кубелка* [The history of the Volyn Czechs], Прага, 2013; В. Надольська, *Іноземні колоністи Волинської губернії: розвиток національного шкільництва і політика русифікації* [Foreign colonists of the Volyn guberniia: the development of national schooling and the policy of Russification], in «Освіта і культура Волині: історія і сучасність: матеріали регіон. наук. конф., присвяченої 450-літ. Пересопницького Євангелія та 20-річчю незалежності України», Луцьк, 2011, с. 38–46; 3. Ненашева, *Начало эмиграции чехов в Россию в середине XIX века* [The beginning of the emigration of the Czechs to Russia in the middle of the XIX century], in «Русский сборник. Исследования по истории России», т. III, Москва, 2006, с. 7–37; Ю. Поліщук, *Національні меншини Правобережжя України у контексті етнічної політики Російської імперії (кінець XVIII – початок XX століття)* [National minorities of the Right Bank of Ukraine in the context of the ethnic policy of the Russian Empire (the end of the XVIII - the beginning of the twentieth century)], Київ, 2012; Н. Щербак, *Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX ст.)* [The national question in the policy of czarism in the Right-Bank Ukraine (the end of the XVIII - the beginning of the twentieth century)], Київ, 2005; J. Vaculik, *Poválečná reemigrace a usídlování zahraničních krajanů* [Post-war re-emigration and settlement of foreign kraian], Brno, 2002.

² Л.П. Репина, «*Національний характер*» и «*образ Другого*» [«National character» and «image of the Another»], in «Диалог со временем», Москва, 2012, вып. 3, С. 10.

³ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАКУ), ф. 442 Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора, оп. 617, 1887, *спр. 128 Про чехів, які оселилися в Південно-Західному краї, 1887*, арк. 13.

⁴ О. Погребняк, *Феномен «волинських чехів» у сучасній чеській літературі: дискурс національної ідентичності (на матеріалі роману Еди Крісеової «Котячі життя»)* [The phenomenon of «Volyn Czechs» in modern Czech literature: the discourse of national identity (based on the novel by Kriseova's novel «Cat's Life»)], in «Компаративні дослідження слов'янських мов і літератур», Київ, 2012, вип. 19, с. 323–333.

⁵ V. Brázda, *Moje dětství* [My childhood], in. «Z Kuričova do staré vlasti», 2005, 159 s., s.12.

⁶ І.Бонек, Д. Манова, В. Старек, *Гульча Чеська на Волині. Опис життя в 1870–1947 роках / переклад з чеської В'ячеслава Шляхового* [Gulcha Czech in Volyn. Description of life in 1870–1947], Рівне, ПП Дятлик М., 2017, с. 26.

⁷ M. Šereťuk, *Kronika Českého Kvasilova* [Chronicle of Czech Kvasilov], [Praha ?], Vydalo Sdružení Čechů z Volyně a jejich přátel, 2003, s. 7; І.Бонек, Д. Манова, В. Старек, *Гульча Чеська на Волині*, с. 29.

⁸ ЦДІАКУ, ф. 442 Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора. Оп. 318. 1879. *Спр. 149 Про ходотайство чехів Будеразьського поселення І. Шнора, Я. Корбела та ін. про звільнення від сплати казенних податків на придбаний маєток у поміщика Вронського (1880 р.)*. 11 арк. Арк. 2.

⁹ О. Луковець, *Життєпис чеських родин Житомирщини* [The chronicle of the Czech families of Zhytomyr region], in «Чехи на теренах Волині. Матеріали Міжнародної наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 150-річчю переселення чехів на Волинь та 75-річчю Малинської трагедії», Рівне, ПП Дятлик М., 2018, с. 19.

¹⁰ А. Солар, *Погляд на Мирогощу через 40 років* [A look at Myrohoshchu after 40 years], in «Чехи і Дубенщина. Матеріали Міжнародної науково-теоретичної конференції», Луцьк, ПрАТ «Волинська обласна друкарня», 2011, с. 85.

¹¹ В. Тенглер, Е. Тенглер (Куроченко), *Спогади про наше село Молодаву І.* [Memories of our village Molodavu I], in «Чехи і Дубенщина. Матеріали Міжнародної науково-теоретичної конференції», Луцьк, ПрАТ «Волинська обласна друкарня», 2011, с. 91.

¹² M. Šereťuk, *Kronika Českého Kvasilova*, s.10.

¹³ С. Шульга, *Чехи в Західній Волині : від оселення до рееміграції. Češi v Západní Volyni od osídlení do reemigraci* [Czechs in Western Volyn: from settlement to re-emigration], Луцьк, Вежа Друк, 2018, с. 64–66; І.Бонек, Д. Манова, В. Старек, *Гульча Чеська на Волині*, с. 211–212 (Додатки).

¹⁴ І.Бонек, Д. Манова, В. Старек, *Гульча Чеська на Волині*, с. 33.

¹⁵ І.Бонек, Д. Манова, В. Старек, *Гульча Чеська на Волині*, с. 33.

¹⁶ І.Бонек, Д. Манова, В. Старек, *Гульча Чеська на Волині*, с. 29.

¹⁷ І.Бонек, Д. Манова, В. Старек, *Гульча Чеська на Волині*, с. 29.

¹⁸ І.Бонек, Д. Манова, В. Старек, *Гульча Чеська на Волині*, с. 29.

¹⁹ І.Бонек, Д. Манова, В. Старек, *Гульча Чеська на Волині*, с. 35.

²⁰ І.Бонек, Д. Манова, В. Старек, *Гульча Чеська на Волині*, с. 34.

²¹ І.Бонек, Д. Манова, В. Старек, *Гульча Чеська на Волині*, с. 37.

²² І.Бонек, Д. Манова, В. Старек, *Гульча Чеська на Волині*, с. 35.

²³ І.Бонек, Д. Манова, В. Старек, *Гульча Чеська на Волині*, с. 36.

²⁴ ЦДІАКУ, ф. 707 Канцелярія попечителя Київського навчального округу, м. Київ, оп. 225, 1870, *спр. 49 Про дозвіл чехам, що переселилися у Волинську губернію, відкрити в трьох колоніях: Глинську, Будеражі,*

Мирогодиці по одному двокласному училищу, арк. 178, 209, 219, 268; ЦДІАКУ, ф.707 Канцелярія попечителя Київського навчального округу, м. Київ, оп. 227, 1900, *спр.183 Переписка з духовним відомством про відкриття в чеському поселенні Малині Дубенського повіту народного училища коштом місцевої громади чехів*.

²⁵ Ї.Бонек, Д. Манова, В. Старек, *Гульча Чеська на Волині*, с. 23.

²⁶ Полное Собрание Законов Российской Империи. *Собрание третье*: [с 1 марта 1881 года по 1913 год]: [в 33-х т.]. Санкт-Петербург; Пг.: Гос.тип., 1885–1916. Т. 7: 1887: От № 4138–4932 и Дополнения. 1889. № 4759.

²⁷ Ї.Бонек, Д. Манова, В. Старек, *Гульча Чеська на Волині*, с. 48.

²⁸ H. *Wožnicka-Houžvicová. Kupařov očima dítěte (Z rodinné kroniky pro mé děti)* [Kupychiv by the eyes of the child. From the family chronicle for children], in «Z Kupařova do staré vlasti», с. 60.

²⁹ Z Kupařova do staré vlasti, с.77.

³⁰ Ї.Бонек, Д. Манова, В. Старек, *Гульча Чеська на Волині*, с. 48.

³¹ V. *Vižovský, Volyňská gubernie a návrat do Čech* [Volyn huberniia and homecoming to Czechia], Teplice, L.P., 2000, s. 7-8.

³² Держархів Волинської області, ф. 361. Луцький повітовий земський суд (1797–1831), Луцький повітовий суд (1831–1872), оп. 2, *спр. 158 Про здійснення купчої крестності на продаж поміщиком Півницьким с. Княгининок чехам (1870–1871)*, 47 арк.; Держархів Волинської області, ф. 361. Луцький повітовий земський суд (1797–1831), Луцький повітовий суд (1831–1872), оп. 2, *спр. 166. Справа про здійснення купчої крестності між поміщиком Півницьким, колоністами Бжоском та ін. на землю в с. Серники (1892)*, 15 арк.

³³ M. Šereťuk, *Kronika Českého Kvasilova*, с. 11–12.

³⁴ Ї.Бонек, Д. Манова, В. Старек, *Гульча Чеська на Волині*, с. 24.

³⁵ Ї.Бонек, Д. Манова, В. Старек, *Гульча Чеська на Волині*, с. 24.

³⁶ Общий свод по Империи результатов разработки данных первой всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 года / под ред. Н.А.Тройницкого. Т. 2. Санкт-Петербург, 1905, с. VII-IX.

³⁷ J. Hofman, V. Širc, J. Vaculík, *Volyňští Češi v prvním a druhém odboji. II. díl – v zázemí za 2. světové války* [Volyn Czechs in the first and second resistance movement. Part II - abroad during the Second World War], Praha, Český svaz bojovníků za svobodu, 2004, s. 354.

³⁸ Я. Вацулік, *Історія волинських чехів*, с. 15.

³⁹ Ї.Бонек, Д. Манова, В. Старек, *Гульча Чеська на Волині*, с. 53.

Reference

1. M. Barmak, *Nimetske, cheske ta yevreiske naseleunia Volynskoi hubernii (1796–1914 rr.)* [German, Czech and Jewish population of Volyn huberniia (1796–1914).], Ternopil, 1999; Ya. Vatsulik, *Istoriia volynskykh chekhiv/per. z ches. Yaroslav Kubelka* [The history of the Volyn Czechs], Praha, 2013; V. Nadolska, *Inozemni kolonisty Volynskoi hubernii: rozvytok natsionalnoho shkylntstva i polityka rusyfikatsii* [Foreign colonists of the Volyn huberniia: the development of national schooling and the policy of Russification], in «Osvita i kultura Volyni: istoriia i suchasnist: materialy rehion. nauk. konf., prysviachenoi 450-lit. Peresopnytskoho Yevanheliia ta 20-richchiu nezalezhnosti Ukrainy», Lutsk, 2011, s. 38–46; Z. Z. Nenasheva, *Nachalo emigratsii chekhov v Rossiyu v seredine XIX veka* [The beginning of the emigration of the Czechs to Russia in the middle of the XIX century]. in «Russkiy sbornik. Issledovaniya po istorii Rossii». t. III. Moskva. 2006. s. 7–37; Yu. Polishchuk, *Natsionalni menshyny Pravoberezhzhia Ukrainy u konteksti etnichnoi polityky Rosiiskoi imperii (kinets XVIII – pochatok XX stolittia)* [National minorities of the Right Bank of Ukraine in the context of the ethnic policy of the Russian Empire (the end of the XVIII - the beginning of the twentieth century)], Kyiv, 2012; N. Shcherbak, *Natsionalne pytannia v politytsi tsaryzmu u Pravoberezhnii Ukraini (kinets XVIII – pochatok XX st.)* [The national question in the policy of czarism in the Right-Bank Ukraine (the end of the XVIII - the beginning of the twentieth century)], Kyiv, 2005; J. Vaculík, *Poválečná reemigrace a usídlování zahraničních krajanů* [Post-war re-emigration and settlement of foreign kraian], Brno, 2002.
2. L.P. Repina. «Natsionalnyy kharakter» i «obraz Drugogo» [“National character” and “image of the Another”]. in «Dialog so vremenem». Moskva. 2012. vyp. 3. S. 10.
3. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv (TsDIAKU), f. 442 Kantseliariia Kyivskoho, Podilskoho i Volynskoho heneral-hubernatora, op. 617, 1887, spp. 128 Pro chekhiv, yaki oselylysia v Pivdenno-Zakhidnomu krai, 1887, ark. 13.
4. O. Pohrebniak, *Fenomen «volynskykh chekhiv» u suchasni cheski literaturi: dyskurs natsionalnoi identychnosti (na materiali romanu Edy Kriseovoi «Kotiachi zhyttia»)* [The phenomenon of “Volyn Czechs” in modern Czech literature: the discourse of national identity (based on the novel by Kriseovas novel “Cats Life”)], in «Komparatyvni doslidzhennia slovianskykh mov i literatur», Kyiv, 2012, vyp. 19, s. 323–333.
5. V. Brázda, *Moje dětství* [My childhood], in. «Z Kupařova do staré vlasti», 2005, 159 s., s.12.
6. Yi.Bonek, D. Manova, V. Starek. *Hulcha Cheska na Volyni. Opys zhyttia v 1870–1947 rokakh / pereklad z cheskoj Viacheslava Shliakhovoho* [Gulcha Czech in Volyn. Description of life in 1870-1947], Rivne, PP Diatlyk M., 2017, s. 26.

7. M. Šereťuk, *Kronika Českého Kvasilova* [Chronicle of Czech Kvasilov], [Praha ?], Vydalo Sdružení Čechů z Volyně a jejich přátel, 2003, s. 7; Yi.Bonek, D. Manova, V. Starek. *Hulcha Cheska na Volyni*, s. 29.
8. TsDIAKU, f. 442 Kantseliariia Kyivskoho, Podilskoho i Volynskoho heneral-hubernatora. Op. 318. 1879. Spr. 149 Pro khodotaistvo chekhiv Buderazskoho poselennia I. Shnora, Ya. Korbela ta in. pro zvlennia vid splaty kazennykh podatkov na prydbanyi maietok u pomishchyka Vronskoho (1880 r.). 11 ark. Ark. 2.
9. O. Lukovets, *Zhyttiepys cheskykh rodyn Zhytomyrshchyny* [The chronicle of the Czech families of Zhytomyr region], in «Chekhy na terenakh Volyni. Materialy Mizhnarodnoi naukovo-istoryko-kraieznavchoi konferentsii, prysviachenoii 150-richchiu pereselelnia chekhiv na Volyn ta 75-richchiu Malynskoi trahedii», Rivne, PP Diatlyk M., 2018, s. 19.
10. A. Solar, *Pohliad na Myrohoshchu cherez 40 rokiv* [A look at Myrohoshchu after 40 years], in «Chekhy i Dubenshchyna. Materialy Mizhnarodnoi naukovo-teoretychnoi konferentsii», Lutsk, PrAT «Volynska oblasna drukarnia», 2011, s. 85.
11. V. Tenhler, E. Tenhler (Kurochenko), *Spohady pro nashe selo Molodavu I.* [Memories of our village Molodavu I], in «Chekhy i Dubenshchyna. Materialy Mizhnarodnoi naukovo-teoretychnoi konferentsii», Lutsk, PrAT «Volynska oblasna drukarnia», 2011, s. 91.
12. M. Šereťuk, *Kronika Českého Kvasilova*, s.10.
13. S. Shulha, *Chekhy v Zakhidni Volyni: vid oselelnia do reemigratsii. Češi v Západní Volyni od osídlení do reemigraci* [Czechs in Western Volyn: from settlement to re-emigration], Lutsk, Vezha Druk, 2018, s. 64-66; Yi.Bonek, D. Manova, V. Starek. *Hulcha Cheska na Volyni*, s. 211-212 (Dodatky).
14. Yi.Bonek, D. Manova, V. Starek, *Hulcha Cheska na Volyni*, s. 33.
15. Yi.Bonek, D. Manova, V. Starek, *Hulcha Cheska na Volyni*, s. 33.
16. Yi.Bonek, D. Manova, V. Starek, *Hulcha Cheska na Volyni*, s. 29.
17. Yi.Bonek, D. Manova, V. Starek, *Hulcha Cheska na Volyni*, s. 29.
18. Yi.Bonek, D. Manova, V. Starek, *Hulcha Cheska na Volyni*, s. 29.
19. Yi.Bonek, D. Manova, V. Starek, *Hulcha Cheska na Volyni*, s. 35.
20. Yi.Bonek, D. Manova, V. Starek, *Hulcha Cheska na Volyni*, s. 34.
21. Yi.Bonek, D. Manova, V. Starek, *Hulcha Cheska na Volyni*, s. 37.
22. Yi.Bonek, D. Manova, V. Starek, *Hulcha Cheska na Volyni*, s. 35.
23. Yi.Bonek, D. Manova, V. Starek, *Hulcha Cheska na Volyni*, s. 36.
24. TsDIAKU, f. 707 Kantseliariia popechytelia Kyivskoho navchalnogo okruhu, m. Kyiv, op. 225, 1870, spr. 49 Pro dozvil chekham, shcho pereselylysia u Volynsku hubernyi, vidkryty v trokh koloniiakh: Hlynsku, Buderazhi, Myrohoshchi po odnomu dvoklasnomu uchylshchu, ark. 178, 209, 219, 268; TsDIAKU, f.707 Kantseliariia popechytelia Kyivskoho navchalnogo okruhu, m. Kyiv, op. 227, 1900, spr.183 Peregypyska z dukhovnym vidomstvom pro vidkryttia v cheskomu poselelni Malyni Dubenskoho povitu narodnogo uchylshcha koshtom mistsevoi hromady chekhiv.
25. Yi.Bonek, D. Manova, V. Starek, *Hulcha Cheska na Volyni*, s. 23.
26. *Polnoe Sobranie Zakonov Rossyiskoi Ymperyy. Sobranie trete: [s 1 marta 1881 hoda po 1913 hod]: [v 33-kh t.]*. Sankt-Peterburh; Ph.: Hos.typ., 1885–1916. T. 7: 1887: Ot № 4138–4932 y Dopolneniia. 1889. № 4759.
27. Yi.Bonek, D. Manova, V. Starek, *Hulcha Cheska na Volyni*, s. 48.
28. H. Woźnicka-Houžvicová. *Kupičov očima dítěte (Z rodinné kroniky pro mé děti)* [Kupychiv by the eyes of the child. From the family chronicle for children], in «Z Kupičova do staré vlasti», s. 60.
29. *Z Kupičova do staré vlasti*, s.77.
30. Yi.Bonek, D. Manova, V. Starek, *Hulcha Cheska na Volyni*, s. 48.
31. V. Bižovský, *Volynská gubernie a návrat do Čech* [Volyn guberniia and homecoming to Czechia], Teplice, L.P., 2000, s. 7-8.
32. *Derzharkhiv Volynskoi oblasti, f. 361. Lutskyi povitovyi zemskiy sud (1797–1831), Lutskyi povitovyi sud (1831–1872)*, op. 2, spr. 158 Pro zdiisnennia kupchoi kreposti na prodazh pomishchykom Pivnytskym s. Kniahynynok chekham (1870–1871), 47 ark.; *Derzharkhiv Volynskoi oblasti, f. 361. Lutskyi povitovyi zemskiy sud (1797–1831), Lutskyi povitovyi sud (1831–1872)*, op. 2, spr. 166. Sprava pro zdiisnennia kupchoi kreposti mizh pomishchykom Pivnytskym, kolonistamy Bzhoskom ta in. na zemliu v s. Sernyky (1892), 15 ark.
33. M. Šereťuk, *Kronika Českého Kvasilova*, s. 11–12.
34. Yi.Bonek, D. Manova, V. Starek, *Hulcha Cheska na Volyni*, s. 24.
35. Yi.Bonek, D. Manova, V. Starek, *Hulcha Cheska na Volyni*, s. 24.
36. *Obshchyi svod po Ymperyy rezultatov razrabotky dannykh pervoi vseobshchei perepysy naseleniia, proyzvedennoi 28 yanvaria 1897 hoda / pod red. N.A.Troinytskoho. T. 2. Sankt-Peterburh, 1905, s. VII-IX.*
37. J. Hofman, V. Širc, J. Vaculík, *Volyňští Češi v prvním a druhém odboji. II. díl – v zázemí za 2. světové války* [Volyn Czechs in the first and second resistance movement. Part II - abroad during the Second World War], Praha, Český svaz bojovníků za svobodu, 2004, s. 354.
38. Ya. Vatsulik, *Istoriia volynskykh chekhiv*, s. 15.
39. Yi.Bonek, D. Manova, V. Starek, *Hulcha Cheska na Volyni*, s. 53.